

Д. Козак
Венеда.

К., 2008. — 470 с., 247 рис.

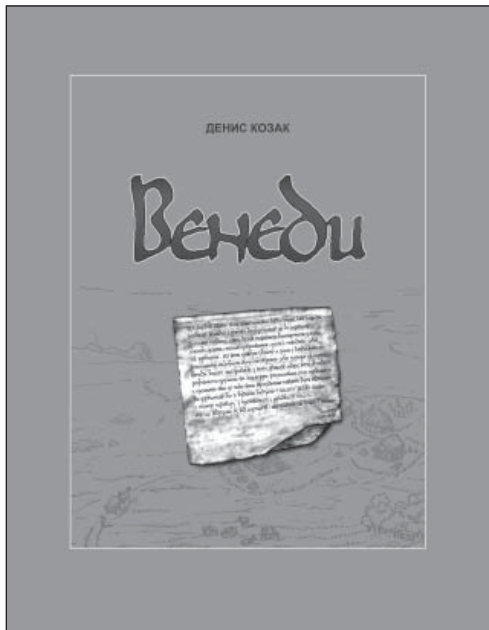
Значним внеском у сучасну українську археологію є праця кількох десятків учених, представників школи, кожен з яких, за європейськими мірками, мов цілий науковий підрозділ. Таким промоутером археології римської доби на території України нині є Денис Никодимович Козак, чергову монографію якого сьогодні маємо приємність опрацьовувати. Наведені в табл. IV (с. 59) дані про 17 поселень зубрицької культури Волині і Подністров'я, досліджувані виключно Д.Н. Козаком, приголомшують: 27 918 м² розкопаної площі! Чи хтось з українських археологів-славістів може похвалитися подібними обсягами польового дослідження лише однієї культури (а Д.Н. Козак широко розкопував ще й пам'ятки пшеворської та вельбарської культур, а кожна з пам'яток має на шарування інших культур)? Навіть якщо зробити поправку на відносну «бідність» пам'яток венедів (одне житло припадає на 432 м² розкопу — с. 15), здобутий матеріал (рис. 1—247) вражає.

І головний незаперечний результат 30-річних досліджень Дениса Никодимовича — з п'яти віків впевнено постають історичні венеди. В сонмі історичних етносів регіону археологічна «прив'язка» венедів — одинична. Які археологічні культури чи групи однозначно стоять за бастарнами, костобоками, карпами, ми не знаємо. Та й по сусідству лише писемні вандалі все більш обґрунтовано закріплюються за пшеворською культурою, хоч і не без заперечень (Войнаровський 2006) — культура все ж поліетнічна. Але з пшеворською культурою легше: вона налічує значно більше пам'яток, аніж зубрицька, має 600-літню власну історію і понад 100-літню історію досліджень. Хоч у III ст. історія венедів не закінчилася. За Д.Н. Козаком, і надалі носії зубрицької культури Волині і Верхньо-

го Подністров'я — це «потужні венедські етноплемінні та міжплемінні групи, які протистояли готам у III—IV ст. н. е., аварам у VI ст., разом з ними під етнонімом «дуліби» взяли участь у колонізаційних походах на Балкани та Західну Європу» (с. 10), навіть «формували зародковий етап української нації» (с. 11).

Поза визначенням носіїв зубрицької культури як венедів, Д.Н. Козаком у «Венедах» (та в інших його книгах) «систематизовано всі наявні матеріали зубрицької культури. На цій основі розглянуто процес формування зубрицьких пам'яток, визначено їх хронологічні межі та етноплемінна належність. Детально проаналізовано матеріальну культуру носіїв зубрицьких старожитностей, визначено основні риси господарської діяльності та світогляду, розвиток військової справи та суспільних відносин. Значна увага приділяється висвітленню взаємовідносин західного венедського масиву з сусідніми племенами» (с. 9—10). Чітко подано виклад поглядів археологів «київської школи» (В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський, Б.В. Магомедов та ін., с. 12) на початковий етап слов'янського етногенезу на території від Одри до Дніпра, в межах середини I тис. до н. е. і до середини I тис. Така повнота охоплення усього масиву ранньослов'янських пам'яток Волині і Подністров'я залишає мало простору для доповнень та зауважень. Але спробуємо.

У «Вступі» автор наводить модель історико-культурного розвитку у контактній зоні (межа і перша половина I тис.) (рис. 1, с. 8—9). Згідно цієї моделі, Д.Н. Козак визначає пам'ятки Волині I—II ст. і Верхнього Подністров'я I—III ст. як масив зубрицької археологічної культури. Водночас зауважує наступне: «У контактній зоні на заключному етапі первісної доби не може бути сформованих так званих «чистих» культур. Тут існують лише локальні варіанти культур... Процес новоутворення проходить повіль-

но і, як правило, не завершується, перериваючись новою культурною інвазією». Це, вважаємо, справедливо і в руслі того, що у Східній Європі першої чверті I тис. немає жодної чітко визначеної як новостворена археологічної культури: пізньозарубинецька, липицька, пізньосарматська. Тому цей виняток (за Д.Н. Козаком), формування і розвитку зубрицької культури, слід розглянути пильніше.

Далі (с. 9): «Практичним підтвердженням дії поданої вище моделі («в еволюційному поєднанні елементів культури автохтонів і прийшлих племен створювалася основа для поступального культурно-етнічного процесу в регіоні») є формування у Подністров'ї та на Волині пам'яток пшеворської, липицької та зубрицької культур, на Подніпров'ї — пізньозарубинецьких пам'яток та київської культури».

Пізньозарубинецькі пам'ятки — радше «культурний горизонт», а не культура. Селища їх носіїв — відгалуження колись єдиної і великої зарубинецької культури, які у II—III ст. у нових умовах формують лише культурні групи (КГ), а не культури (с. 22) — КГ типу Лютіж, Рахни-Почеп, Картамишево 2, Гринів. Липицькі — теж лише культурна група (с. 188), а не археологічна культура. Вона є північно-східним відгалуженням єдиної дакійської культури, що існувала уже кілька століть і продовжувала існувати до готської та слов'янської інвазій. Пшеворська ж культура у Подністров'ї не сформувалася, вона — периферія поширеної на межі ер на схід (і посилювана тут ще кількома «викидами» уже за римської доби) єдиної пшеворської

культури (очевидно, слов'янський компонент цієї поліетнічної спільноти), що існувала уже понад два століття і продовжувала існувати західніше паралельно із зубрицькими старожитностями. Ні пшеворське населення, ні зарубинецьке чи дакійське (основні складові культури зубрицької) не були автохтонними на заході України. Зубрицька ж культура сформувалась на базі цих трьох «викидів». Власного автохтонного субстрату на час свого формування вона теж не мала. За «Венедами», нагадаємо (с. 9), «лише в еволюційному поєднанні елементів культури автохтонів і прийшлих племен...».

Ми вважаємо, що до середини III ст., протягом усіх трьох фаз розвитку, зубрицька культура так і не інтегрувалась в окрему археологічну культуру, залишилась на стадії зубрицької культурної групи. Усі її культурні компоненти (пшеворський, зарубинецький, дакійський) не нівелюються, чітко розмежовуються на усіх ранньоримських пам'ятках регіону, різняться і на рівні окремих комплексів (жител, «дворів», господарських та виробничих об'єктів, поховань). Навіть на рівні зубрицької надбудови III—IV ст., в межах локального варіанта типу Черепин черняхівської культури (за Д.Н. Козаком, теж зубрицька культура і венеди — с. 33, 38, 219), ми в матеріалі з Гряди I біля Львова — виробничого осередку IV ст. — вирізняємо чіткі пшеворський і зарубинецький компоненти (Войнаровський, у друці). Та й сам автор, розглядаючи основні риси зубрицької культури, пише (с. 19): «у ранніх комплексах, які відповідають фазі I розвитку культури... ці елементи (складові нової культури — пшеворська, зарубинецька, дакійська) представлені ще в досить чистому вигляді (чому ж виникнення зубрицької археологічної культури припадає уже на середину I ст. н. е.?). У пізніших, що відповідають фазам II і III розвитку культури, вже виділяється ряд форм горщиків, мисок, а також житлові споруди, які поєднують в собі елементи зарубинецької і пшеворської культур». Причому «у житловому будівництві певний синкретизм спостерігається меншою мірою, ніж у керамічному комплексі» (с. 18). Звичайно, посуд більш «інтернаціональний», його виробництво, навіть за ручного формування, спеціалізоване: 2—3 майстрині на поселення чи «гніздо» поселень. Кераміка поширювалась згідно запитів ринку, незалежно від етнічної належності покупців. Житло ж, як і поховання, більш консервативний артефакт, менше піддається змінам (згадаймо, як багато повір'їв у слов'ян пов'язано з житлом та його інтер'єром). Лише «у фазі III зубрицької культури змінюється топо-

графія селищ..., більш одноманітними і сталими стають житла; значно простішим і одноманітнішим є керамічний комплекс» (с. 26—27). «Уніфікація матеріальної культури населення в межах даної області може свідчити про формування єдиного етносу, який був слов'янським, а точніше — венедським (нагадаємо, що єдиний етнос може обіймати дві і більше археологічні культури, і навпаки). Проте цей процес був припинений дальшим розвитком інвазії вельбарських племен на схід і південний схід» (с. 30).

Тобто принаймні до межі II—III ст. «згладжування», нівелювання особливостей окремих культурно-етнічних груп на заході України ще не відбулось: надто мало часу, адже складна історична ситуація, різнокультурні складові.

Вважаємо, до цього масиву пам'яток I—III ст. можна застосувати наступне визначення Д.Н. Козака (с. 8): «*Основу історико-культурного розвитку у контактній зоні становить багатоетнічна одиниця, яку ми називаємо культурно-етнічним типом (КЕТ). Ця одиниця складається з кількох окремих етнічних одиниць (культурних компонентів), що існують на одному поселенні у певний проміжок часу і перебувають у стані інтеграції. У процесі цієї інтеграції у складі культурної групи (КГ)... всі КЕТ зближуються і набувають сталих рис у матеріальній і духовній культурі і трансформуються в окрему археологічну культуру (АК). Остання є нічим іншим, як одним з культурних компонентів (етнічною одиницею) у наступному витку спіралі історико-культурного розвитку регіону*».

На нашу думку, останній виток цієї спіралі проходив уже в пізньоримський період, коли відбувалася тісна політична та воєнна консолідація венедів для протистояння готам. Тривав цей період весь термін існування черняхівської культури. Тобто, зубрицькі матеріали можна назвати археологічною культурою лише в одному випадку: коли зубрицькими вважати поселення регіону кінця III — першої половини V ст., тобто матеріали, нині інтерпретовані як варіант типу Черепин черняхівської культури. Ось таке бачення чітко вкладається у наведену на рис. 1 модель історико-культурного розвитку у контактній зоні першої половини I тис. Але це інше питання, і йому присвячено окрему працю (Войнаровський, у друці), де висловлено основні зауваження щодо тези про ідентичність зубрицької та черняхівської культур. Тут зазначимо лише наступне: варіант типу Черепин стане тоді зубрицькою археологічною культурою, коли чітке місце і культурне визначення (особливо щодо його зв'язку з влас-

не зубрицькими пам'ятками) буде дано групам пам'яток III—IV ст. типу Етулія, Сеймино-Донецьк, Прешів, Злехів і нововідкритим пам'яткам зубрицько-венедського типу в Сербії (Панонія, повідомлення С. Трифуновича, Нові Сад).

Але вважаємо, слушно писали В.Д. Баран та О.В. Гопкало, що «*питання про те, до яких археологічних культур першої половини I тис. н. е. віднесуть сьогодні розглянуті нами пам'ятки і до яких культур вони будуть віднесені в процесі дальшого їх вивчення, які групи сьогоденних археологів-славістів виявляться правими, представляє чисто науковий інтерес*» (Баран, Гопкало 2005, с. 52). Поняття «АК» введене для полегшення оперування масивами пам'яток, легко трансформується в той чи інший бік, і, власне, воно повинно об'єднувати, а не роз'єднувати пам'ятки і дослідників.

Цікавим є твердження автора про відповідність зубрицької культури західновенедському етнічному масиву, а пізньозарубинецької — східновенедському (с. 25). Тобто, слов'яни у першій чверті I тис. займали території Волині, Верхнього і Середнього Подністров'я, Південного Побужжя, Середнього Подніпров'я. З кінця III і до середини V ст. — це регіони черняхівської культури. Отже, слов'яни мали б становити (на наш погляд, становили) міцне автохтонне ядро черняхівської культури. Тоді чому ж автор однозначно констатує, що «*гіпотезу В.Д. Барана про існування так званого Лісостепового варіанта черняхівської культури, яка належала слов'янській людності, з точки зору сьогоденних досліджень, не можна прийняти... За археологічними матеріалами слов'янський етнос не виділяється... Складовими черняхівської культури в даному регіоні... є скіфо-сарматські, готські та фракійські елементи*» (с. 221)? Чи не тому, на наш погляд, що іранський чи германський слід в черняхівській культурі визначено переважно на матеріалах могильників (інгумаційні могили з багатим наповненням тощо), а поховання слов'ян, які широко реконструює автор рецензованої праці (с. 161—168), не залишили чітких слідів, і, можливо, були наземними?

Якщо слов'янські поховання у цьому регіоні майже не засвідчені для I—III ст., то вони могли бути археологічно невлловимими і для III—V ст. Консолідація ж слов'ян для відсічі готам повинна була б посилити старі племінні культи та поховальний звичай (кремацію...), і про появу інгумаційних поховань серед венедів (с. 199) не повинно йтися. Селища ж черняхівської культури в усіх її регіонах, окрім захід-

ного, вивчені незначною мірою. Тому подальші дослідження власне черняхівських поселень повинні бути досить перспективними, і на це вказує Д.Н. Козак на матеріалах селищ в Журавці і Хлопкові Середнього Подніпров'я (с. 221). Відзначимо цікаві результати (очевидні відмінності в матеріалі) порівняльного аналізу комплексів могильник—селище у Великій Бугаївці (О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін), Войтенках I (М.В. Любічев, Е. Шульце), Оселівці (Г.Ф. Нікітіна, В.М. Цигилик, через відсутність публікації поселення висновок базується лише на усних твердженнях автора розкопок). Тобто, гіпотеза В.Д. Барана про слов'янський Лісостеповий масив у черняхівській культурі хоч і повільно, але невпинно обростає підтвердженнями. У цьому руслі перебуває і теза Д.Н. Козака (с. 29), що під тиском готів у III ст. зубричани емігрували і в київську культуру, а надто, що ще в I—II ст. вони підтримували тісні зв'язки з пізньозарубинецькими племенами — основою київської культури. Спроби дослідників «розірвати» тип Сеймино-Донецьк між черняхівською та київською культурами, можливо, підтверджують існування у Середньому Подніпров'ї суцільного слов'янського масиву. Таке етнічне наповнення, при глибшому розгляді і додаткових дослідженнях, є можливим і для інших, центральних районів черняхівської культури (лісостеповий її варіант).

Цікавим для нас є також твердження Д.Н. Козака, що «ймовірно, на рубежі нашої ери в районі Середнього Подністров'я, де відомі пам'ятки поянешти-лукашівської культури, а пізніше змішані пшеворсько-дакійські пам'ятки, проживали бастарни» (с. 42). І ми раніше теж писали, що «змішане населення Північної Буковини першої чверті I тис. н. е. ..., на наш погляд, це історичні бастарни, назва яких поширюється у краї на все населення, без огляду на етнос, «бастарди» (Войнаровський 2005, с. 181).

Питання історії населення Північної Буковини перших століть н. е. лежить у площині венедської проблеми, тому ми його і розглядаємо в цій рецензії. У «Венедах» при визначенні південної межі поширення зубрицької культури вказуються лише окремі пункти: Велика Слобідка I, Бернашівка на лівому березі середньої течії Дністра (с. 19), а Прутсько-Дністровське межиріччя не згадується (пункти Оселівка та Неполоківці Чернівецької обл. автором помилково віднесені до Вінничини), немає буковинських пунктів зубрицької культури і на мапі (рис. 3). Ми ще в 1999 та 2005 рр., базуючись і на наших розкопках в Чорнівці ІА та Добринів-

цях I (нижній шар) Буковинського Подністров'я, матеріали I—III ст. типу Оселівка-Чорнівка ІА визначили як пам'ятки зубрицької культури і територіально віднесли цю культуру до Буковинського Прикарпаття (Войнаровський 1999, с. 210—212; 2005, с. 174—181). Понад те, ми тоді (1999) писали, що в III ст. «*дакійський елемент в масі відходить з Прутсько-Дністровського межиріччя на правобережжя Пруту, де скоро виникає дакоїдна на початках культура карпатських курганів, та далі..., а рештки його швидко асимілюються пшеворсько-зарубинецькими групами. Це підтверджує тезу Д. Козака (і у «Венедах» теж — с. 180, 185), що в Подністров'ї дакійські елементи остаточно зникають наприкінці II — на початку III ст. (фаза III зубрицької культури) і пов'язано це з приходом в регіон нових численних груп зубрицьких племен, витіснених готами з Волині».* На жаль, ці пункти зубрицької культури і подані тези в «Венедах» не були враховані, хоча раніше автор уже відносив територію Північної Буковини до зубрицької ойкумени (Козак 2006, с. 223). Слід зазначити, що в процесі аналізу венедо-дакійських відносин (с. 173—190) автору монографії не слід було нехтувати повною і цікавою публікацією біригівського могильника I—II ст. в Болотні біля Львова (Цигилик 2003).

Розвиваючи далі цю тезу, ми писали, що «*якись групи слов'янського населення Північної Буковини, на нашу думку, у першій половині III ст. були втягнені в масовий відтік зубричан під тиском германців в Північно-Західне Причорномор'я. Віхами цього відходу, вважаємо, є могильник Алчедар III ст. в Молдові... та пам'ятки III—IV ст. типу Етулія в Буджаці*» (Войнаровський 1999, с. 212). Тішить те, що подібну думку в рецензованій праці підтверджує й Д.Н. Козак, отожднюючи етулійців з «венедями-сарматами» Певтінгерових таблиць (с. 198).

Щодо шляху зубричан, а за ними й готів через Середнє Подністров'я, необхідним є уточнення наступної тези Д.Н. Козака (с. 204): «*Готи, обійшовши Верхнє Подністров'я, вийшли на Дністер в районі Хотина і Кам'яниця-Подільського. Перехід германцями Дністра в його середній течії зафіксований кількома вельбарськими пам'ятками... Велика Слобідка II і Козлів*». Як відомо, Велика Слобідка і Козлів — це Середній Дністер, Поділля. Але в цьому районі, вважаємо, готи не переходили Дністер. На правобережжі Дністра, навпроти названих пунктів, у Північній Буковині та Північній Бесарабії немає пам'яток вельбарської культури (Нариси... 1980, с. 22; Довідник... 1984, с. 17—18). Черняхівські могильники Оселівка та

Романківці у Північній Бесарабії, що повністю досліджені, теж позбавлені чітких вельбароїдних рис (Никитина 1995, с. 146—148 и др.; 1996). Очевидно, візиготи перейшли Дністер нижче і через молдовську частину Прутсько-Дністровського межиріччя вийшли на територію Дакії.

У цьому напрямі інфільтрації на південь зубричани неодноразово стикались із сарматами. Проблемі венедексько-сарматських відносин у книзі присвячено цілий підрозділ «Венеди і сармати» розділу IX (с. 190—200) та частину розділу VII «Військова справа» (с. 113—114). Автор пише, що «в I ст. до н. е. в Лісовому Правобережжі сарматські племена язигів і роксолан створили пряму загрозу населенню Подніпров'я...» (с. 113), описує, як «побудовані укріплення (слов'ян-зарубинців) були знищені до кінця I ст. н. е., про що красномовно свідчать знахідки на них сарматських наконечників стріл... По Тясмину, Росі, аж до Стугни в цей час з'являються численні багаті сарматські кургани» (с. 113, 197). Тобто, є всі підстави стверджувати, що сармати — основна причина занепаду зарубинецької культури і переселення зарубинців. І як висновок: розгром сарматами зарубинецьких селищ у Подніпров'ї лише «співпав з масовою міграцією зарубинецьких племен з Полісся на Волинь і Поділля...» (с. 166), а не був причиною останнього. А занепад зарубинецької культури і міграція зарубинецьких племен спричинені «очевидно, винятково кліматичними змінами, можливо підвищенням чи зниженням рівня ґрунтових вод... Можливо, також, що селища в Поліссі були залишені в результаті окислення землі, яку зарубинці обробляли протягом багатьох поколінь... Фактор «загрози» при розгляді причин міграції прийняти не можна» (с. 15). Дивно, сармати нищать зарубинецькі племена Подніпров'я, ті масово тиснуть на споріднене їм населення Полісся, а фактора зовнішньої загрози не існує?

Очевидно, ця теза, піддана сумніву К.В. Каспаровою ще у 1986 р.) є полемічною, виходить із твердження про домінування рільництва в сільському господарстві як зарубинців (Обломский, Терпиловский, Петраускас 1990, с. 1), так і зубричан (с. 87). Що ж свідчить про те, що у зубричан «провідною галуззю господарства було землеробство» (с. 87)? Те, що поселення тут «розташовані, як правило, на сонячних схилах поблизу долин з водоймищами і оточені чорноземними ґрунтами», «довготривалість існування поселень зубрицької культури, що свідчить про інтенсивний характер землеробства з перелоговою системою обробки землі»; «підсічне землеробство, яке при його малопродуктивності не могло б забезпечити населення, що довго жило

на одному місці, достатньою для життя кількістю продуктів».

Вкажемо на те, що знайдено лише один залізний наральник зубрицької культури біля с. Майдан-Гологірський (за В.М. Цигиликом, це липицьке поселення, а не зубрицьке — Цигилик 1975, с. 118, рис. 52, 1). Нагадаємо ще про «зарубинецький», можливо, зубрицький, наральник I ст. з Круглика Хотинського р-ну Чернівецької обл. (Винокур 1985, с. 52, рис. 15). Не знайдено жодного серпа зубрицької культури! Зараховувати косу-горбушу до знарядь землеробства (с. 211) — неправомірно, адже коса, насамперед, знаряддя заготівлі сіна на корм худобі і вже потім, дуже малою мірою — для збору зернових. Немає й чітких (глибиною до 2,5 м, з вузькою горловиною, грушо- чи дзвоноподібних) зернових ям (с. 93). Зерно на зубрицьких поселеннях «зсипали у певні ємкості... і складали в ями-погреби, стінки і дно яких вимашені товстим шаром глини і випалені... Такі об'єкти виявлені на поселеннях Підберізіці, Сокільники I» (с. 93). За нашими підрахунками, в Підберізіцях лише 3 ями з 10, а в Сокільниках 3 з 7 ям були з підмазаними глиною стінами, усі ці ями мали «прямі стінки», глибина їх 0,92, 1,6 та 2,2 м від сучасної поверхні. На жодному з інших селищ таких ям не виявлено (усього на зубрицьких поселеннях розкопано 238 ям-погребів — с. 59). Наприклад, на поселенні Гірка Полонка II жодна із 100 ям не обмазана і не випалена. Тобто, зберігання зубричанами зерна в ямах не підтверджується об'єктами («ями-погреби»). Тут зерно зберігалось або не в ямах, або його не було, а в ямах зберігались коренеплоди, наприклад, ріпа чи інші овочі.

Відсутні в зубрицькій культурі зернотерки. З жорен відомі лише дві половини двох жорнових каменів та дрібні рештки ще кількох на і при долівці «млинової» споруди 1 в Пасіках-Зубрицьких (с. 94).

На наше тверде переконання (Войнаровський 2003а), домінувало в господарстві зубричан (як і зарубинців, фракійців, інших варварських племен ранньоримського часу) тваринництво (приселищне, відгінне). Тут воно функціонувало як споживче виробництво з елементами товарності (худоба, шкіра, обмін на локальному ринку). Зернове ж господарство було малопотужним, виключно споживчим. За такою розкладкою пріоритетів в господарстві знаходить пояснення відсутність на зубрицьких поселеннях ям з зерном та багатьох артефактів, пов'язаних з рільництвом та переробкою зерна, не суперечить переважанню тваринництва і довготривалості зубрицьких селищ. На такому

ж рівні перебувало й сільське господарство зарубинецьких племен (Пачкова 1974). І можливі зміни рівня ґрунтових вод чи окислення ґрунтів за такого господарювання абсолютно не є причиною для масового й раптового зрушення зарубинецьких племен (для випасу худоби придатна і заболочена місцевість). Очевидно, все-таки роль сарматів у розпаді зарубинецької культури була вирішальною.

Не можемо погодитись з тезою автора, що сармати, осідаючи і змішуючись із слов'янами, «повністю переймали досвід і звичаї землеробів... Тому чекати відкриття якихось елементів господарської культури сарматів на слов'янських поселеннях, мабуть, не можна» (с. 198). По-перше, сармати в умовах осілости наvertsались найперш, очевидно, не до рільництва, а до тваринництва (близького їм у кочівництві). По-друге, напевно сарматськими нововведеннями в господарстві уже осілого населення є юртоподібні господарські споруди на периферії (в заплаві ріки, в торфовищі) черняхівського поселення III—IV ст. Глядки у верхів'ї Південного Бугу (Войнаровський, Конопля, Онищук 2004). Очевидно, Д.Н. Козак мав рацію, коли, слідом за В.Д. Бараном та О.В. Гудковою (Баран 1981, с. 159; Гудкова 2002), вважав венедсько-сарматський симбіоз («венедо-сармати» Певтінгерових таблиць) дуже актуальним і для зубрицької, і для наступної черняхівської культур (с. 198—199). Та й ми неодноразово писали про недооцінку сарматського елемента формуванні культурно-етнічної мозаїки першої половини I тис. і слов'янського етносу загалом (Войнаровський 1998а, с. 331—332; 2005, с. 181).

Для функціонального визначення споруди як житла важливим є наявність чи відсутність опалювального пристрою. В переважній більшості жител зубрицької культури теплопристрої не виявлено (с. 36, 37). Д.Н. Козак логічно заповнює цю прогалину реконструкцією тимчасового вогнища в житлі, влаштованого на долівці, залишки якого після приготування їжі чи обігріву «викидалися на вулицю» (с. 60). Продовжуючи цю тему можна додати: існування в зубрицьких житлах (як і в спорудах багатьох культур Європи римської доби) переносних вогнищ можливе. Залишки глиняних черенів таких теплопристроїв (масивні, пласкі дуже пропалені глиняні «коржі») ми знаходили на поселенні IV ст. в Гряді біля Львова (тип Черепин черняхівської культури, що є продовженням зубрицьких традицій в регіоні). Ми та інші дослідники неодноразово знаходили їх і на ранньосередньовічних поселеннях краю, але більшість таких знахідок (що мають етногра-

фічні відповідники) співвідносять з жаровнями-сушарнями чи з обмазкою жител (навіть там, де житла глиною не обмазували).

Для діагностування помешкання серед об'єктів різного призначення ми використовуємо, за можливості, наявність серед його керамічного матеріалу *in situ* такої виключно господарської посудини як сковорідка. Остання, за логікою, використовувалась лише для приготування їжі і жодною мірою не пов'язана з виробництвом. Сковородами в зубрицькій культурі Д.Н. Козак вважає пласкі диски, «на яких випікали хлібні коржі» (с. 84). Вони становлять 9,4 % усього посуду і трапляються на всіх пам'ятках культури. Кореляція сковорідок (виключно з долівки чи печі) зі спорудами могла б зняти сумніви, які ми маємо відносно багатьох жител, наведених у рецензованій праці.

Д.Н. Козак публікує цікаві спостереження за конструктивними особливостями жител зубрицької культури (с. 66—67). Звичними серед 70 досліджених тут жител є трохи заглиблені будівлі чи півземлянки прямокутної чи підквадратної форми з площею 12—16 м², зі стовповими ямами в долівці по периметру стін. Водночас серед зубрицьких поселень є житла значно менших чи, навпаки, більших розмірів «незвичної форми» (с. 62), іноді з винесеними назовні стовповими ямами, із значною кількістю ям і материкових останців в середині, глинобитними й нішоподібними печами, нішами-погребам в стінах, відсутністю у споруді столового посуду, наявністю речей побутового призначення тощо. Такими є, вважаємо, наступні житла: Линів — житла 7 і 19, Пасіки-Зубрицькі — житло 1, Підберізці — житло 22, Гірка Полонка II — житло 9, Городок, уроч. Пасовище — житла 11 і 12, Городок, уроч. Острів — житла 3, 4 (чому споруда 4 поруч житла 4, такої ж форми і наповнення, є уже «господарською спорудою?»), Загаї II — житла 13 і 16, Підріжжя — житло 4б, Хрінники — житло 6б, «житло-майстерня» 68 (площа 4 м², яма по центру, велика глинобитна піч у кутку).

Не згодні ми і з песимістичною оцінкою рівня розвитку обробки шкір у населення зубрицької культури: «На жаль, специфіка цього ремесла така, що не знайдено якихось матеріальних залишків. Тому всі думки про характер чинбарського ремесла у давніх племен України є уявними» (с. 101). «Ремесло» — категорія вже спеціалізованого товарного виробництва, у первісного ж населення обробка шкір перебувала на стадії неспеціалізованого домашнього виробництва (Войнаровський 2002а, с. 60). Так, в ар-

хеологічному розкопі шкіри знаходять лише у виняткових випадках. Але процес повної обробки шкіри є дуже затратним за матеріалами і довготривалим, «мокрі» операції обробки шкіри проводяться в численних специфічної конструкції ямах-чанах, іноді вони є складовими чинбарських майстерень. Масово знаходимо чинбарський інструментарій (таке його призначення підтверджене трасологічно, етнографічно та експериментально), в багатьох випадках — запаси інгредієнтів чинбарських розчинів (зола, вапняк, вапно, гіпс, молюски...). Усього цього для реконструкції давнього чинбарства значно більше, ніж даних для уявного відтворення (насправді, досить логічного і переконливого) соціального устрою венедської общини (розділ VI — кровноспоріднені сім'ї, шлюбні відносини...) чи світогляду зубричан (розділ VIII — жертovníки і жертвоприношення, боги, поклоніння, ритуальні предмети...).

Оцінка рівня розвитку чинбарства у племен ранньоримського часу в регіоні, зокрема зубрицьких, вже давалась (Войнаровський 1998а; 2002). Констатовано, що на поселеннях I—III ст. *«в цей складний період змішання різних етнокультурних груп, протистояння Римській експансії, початків становлення зовнішнього ринку, ознак спеціалізації шкірвиробництва не виявлено. Воно, очевидно, не виходить за рамки домашнього виробництва, і лише на матеріалі окремих пам'яток (Городок на Волині...) засвідчено нарощення маси оброблюваної шкіри для забезпечення не лише власних потреб, а й запитів громади чи гнізда поселень. Якісний стрибок до спеціалізації шкірвиробництва відбувся в пізньоримський час»* (Войнаровський 2002, с. 101).

Ми вважаємо, що у носіїв зубрицької культури, крім спеціальних виробничих приміщень-майстерень для переробки зерна, мабуть, не на борошно, а на крупу (споруда 1 в Пасіках-Зубрицьких, за Д.Н. Козаком — млинарня, що обслуговувала цілу округу), ткацтва (споруда 7 з Линева з тягарцями для ткацького верстата — с. 371), інших ремесел (ковальство, можливо, ювелірна справа), повинні були існувати й об'єкти для хімічних та фізичних операцій з обробки шкіри. Такими могли бути, вважаємо, житло 9 з поселення Гірка Полонка II (с. 261) невеликого розміру, 2,6 × 3,6 м, з «канавкою» завширшки 1 м і глибиною 0,6 м (підвальне приміщення, перекрите дощаною підлогою, за Д.Н. Козаком), в оточенні трьох десятків ям та споруд 2 і 4 із порожніми заглибленнями по центру, що мають ознаки чинбарських ям-

чанів: плитки, одна із стінок дуже похила (по якій могли витягувати важкі мокрі шкіри).

Городок, уроч. Острів: 8-подібні споруди 9 з ямою (чаном?), 10 з чаном (?) в оточенні багатьох ям. Власне, усі споруди з цього урочища мають явно нежитловий характер. У них, та й у культурному шарі, немає чітких «житлових» знахідок (столового посуду, сковорід-дисків), зате знайдено кістяні проколки, кістяний міздрювальний ніж (рис. 167, б) тощо. Це може бути господарсько-виробнича ділянка поселення. Таке членування зубрицьких селищ на житлову та господарську частини відзначає й автор (с. 60).

Загаї II (с. 356), споруда 1, 2,5 × 4,2 м, з великою глибокою ямою (чаном?) і діаметром 2,3 м з «ночвоподібним дном» і дуже похилим виходом з неї. Линів (с. 371), споруда 7 складається з двох ям, діаметр 2,5 і 2,8 м. Тут знайдено в заповненні тягарці для ткацького верстата (?).

Підріжжя (с. 404), житло 4в — овальна яма з входом, 1,5 × 2,8 м і глибиною 0,4 м, з ямками по периметру навколо ями на середній відстані 0,5 м від її країв. Можливо, це чинбарська яма-чан (в ній і навколо багато попелу — зоління шкіри?), перекрита куренеподібною конструкцією.

Хрінники, уроч. Шанків Яр (с. 423), споруда 5 — будівля 1,4 × 2 м, яка має велику (в половину споруди) яму з дуже похилою стіною-виходом, до того ж, «заповнена попелом». Житло 6б овальної форми, 2,2 × 3,9 м, з двома «підвальними» ямами в долівці (тут і долівки, власне, немає), великим «заглибленням з глинобитним вогнищем на невеликому останці» (ряд «мокрих» чинбарських операцій проводиться в підігрітих розчинах). Споруда 32 — 8-подібна напівземлянка 3,1 × 1,5 м. Вважаємо, що це типова 8-подібна (форма шкіри, підготовленої до вичинки) чинбарська яма-чан з материковим поріжцем-фіксатором шкіри між півкругами ями та дуже пологим виходом. Тут же знайдено кістяні ложило та проколка (Войнаровський 2000, с. 63—64; 2003а, с. 123).

Насамкінець, технічне зауваження: впадає в вічі те, що текст дещо не вчитано перед друком. Так, цілими абзацами повторюються тексти про історичну та етнокультурну ситуацію в регіоні в ранньоримський час на с. 123 і 215—216. Підписи під рисунками 167, 169, 183, 184, 205, 206, 266 частково не збігаються із зображеннями на них.

Загалом наші зауваження стосуються 20—30 сторінок об'ємної монографії. Решта — це енциклопедія інформації, глибоких реконструкцій та перспектив дослідження ранньослов'янського

племінного об'єднання венедів. Європейські дослідники археології римської доби та Великого переселення народів, які останнім часом переглядають свій невинуватено песимістичний погляд на внесок слов'янських народів у європейську історію першої половини I тис., нині отримали для роздумів ще один великоформатний том матеріалів та висновків про дії одного з найвеличніших слов'янських угруповань часів ма-

сових міграцій варварських племен в напрямку Римської імперії на стадії занепаду її сили і слави. Не маємо сумніву, що «Венеди» Д.Н. Козака стануть настольною книгою кожного славіста, цінним довідником для «історика, етнографа, краєзнавця, студента гуманітарних факультетів, а також всіх, хто цікавиться історією України».

В.Л. ВОЙНАРОВСЬКИЙ

- Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.
- Баран В.Д., Гонкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. — К., 2005.
- Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. — К.; Одеса, 1985.
- Войнаровський В.М. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури // ЗНТШ. — 1998. — Т. ССXXXV. — С. 318—342.
- Войнаровський В.М. Чинбарство у Північній Буковині в пізньоримську добу: артефакти, технологія, рівень спеціалізації // ЗНТШ. — 1998а. — Т. ССXXXV. — С. 286—304.
- Войнаровський В.М. Нові пам'ятки ранньоримського часу в Буковинському Прикарпатті (до підгрунтя черняхівської культури в краї) // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — 1999. — Т. XX. — S. 189—214.
- Войнаровський В.М. Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 58—71.
- Войнаровський В.М. До питання про рівні спеціалізації шкірвиробництва у населення Подністров'я та прилеглих територій у кінці I тис. до н. е. — останній чверті I тис. н. е. // МДАПВ. — 2002. — 8. — С. 98—102.
- Войнаровський В.М. Про поняття та терміни стародавнього чинбарства // Сучасні проблеми археології. — К., 2002а. — С. 60—62.
- Войнаровський В.М. Землеробство чи тваринництво: до питання про основу господарства у населення Західної України I тис. н. е. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2003. — Т. 2 (16). — С. 120—131.
- Войнаровський В.М. Давнє чинбарство на території України // Археологія. — 2003а. — № 3. — С. 111—133.
- Войнаровський В.М. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // МДАПВ. — 2005. — 9. — С. 174—193.
- Войнаровський В.М. Рец.: Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku. — Lublin—Warszawa, 2004. — 376 s., ill. // МДАПВ. — 2006. — 10. — С. 334—343.
- Войнаровський В.М. Проблема культурної ідентифікації пам'яток III—V вв. н. е. типу Черепин (производственный комплекс Гряда I около Львова) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в римское время и период Великого переселения народов. — М. (у друці).
- Войнаровський В.М., Конопля В., Онищук Я. Черняхівське поселення Глядки у верхів'ї Південного Бугу. — Львів, 2004.
- Гудкова О.В. Про участь сарматів у виникненні черняхівської культури // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 36—40.
- Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К., 1984.
- Каспарова К.В. Поздняя фаза зарубинецких могильников // Культуры Восточной Европы I тыс. — Куйбышев, 1986. — С. 5—25.
- Козак Д.Н. Етнокультурні процеси на теренах Українського Подністров'я в першій половині I тис. н. е. // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2006. — Вип. 9. — С. 211—234.
- Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980.
- Никитина Г.Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка. — М., 1995.
- Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Петраускас О.В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины. — К., 1990 (препринт).
- Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974.
- Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975.
- Цигилик В.М. Питання поховального обряду населення Верхнього Наддністров'я перших століть нашої ери (За матеріалами могильника в Болотні) // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — 2003. — Т. XXIV. — Rzeszów. — S. 151—184.

Одержано 29.04.2009